

Əlyazması hüququnda

XANIMZƏR ƏLİ QIZI KƏRİMOVA

**ORTA ƏSRLƏRDƏ ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA
«ƏDƏB» JANRI (ƏBU ƏLİ ƏL-MUHASSİN ƏT-TƏNUXİNİN
«NİŞVAR ƏL-MUHADARA VA ƏXBƏR ƏL-MUZƏKƏRƏ»
ƏSƏRİ ƏSASINDA)**

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı
(Ərəb ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya işi AMEA akademik A.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Ərəb filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Baxışəliyeva Gövhər Baxışəli qızı**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Həmidov İmamverdi Yavər oğlu**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Xəlilov Rza Zeynal oğlu
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: **AMEA Əlyazmalar institutunu**
“Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsi

Müdafiə “_17_”_03_ 2014-ci il saat “___” da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutun nəzdindəki filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti 31, 7-ci mərtəbə, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “___” _____ 2014-ci il tarixində göndərilmişdir.

FD.01.151 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru:

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlibəyli

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu (750-1258) dövrdə, xüsusilə VIII-IX yüzilliklərdə ərəb xilafətində elm və mədəniyyətin çiçəklənməsi müşahidə olunur. Ərəblərdə milli şüurun oyanması, öz keçmişlərinə marağın yaranması, münbit ictimai-siyasi şərait və sosial-mədəni mühit elmin, təhsilin və incəsənətin tərəqqisinə gətirib çıxarır. İslam və dünya tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuş bu dövr bir sıra müasir ədəbi janr, elm və bilik sahələrinin yaranması ilə də səciyyələnir. Bunlardan “ədəb” janrı xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Təxminən min illik tarixi olan “ədəb” janrı bədii ədəbiyyatın və elmin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir, gerçəkliyi dərk etməyin, oxucuya təsir göstərməyin müxtəlif forma, metod və üsullarından faydalanır.

Bu son dərəcə mühüm mərhələlərin araşdırılması, onun fərqli cəhətlərinin tədqiqi, təşəkkül və təkamül tarixinin aydınlaşdırılması, janrlarının müəyyənləşdirilməsi ərəb ədəbiyyatı mütəxəssislərinin qarşısında duran aktual problemlərdəndir.

Orta yüzilliklərdə inkişaf etmiş ərəb ədəbiyyatının ilk dövrü şifahi xalq yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. İslamaqədərki (Cahiliyyə dövrü) ərəb ədəbiyyatının yalnız müəyyən hissəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Həmin dövr ədəbiyyatının əsas janrı olan qəsidələrin ayrı-ayrı nümunələri VIII-X yüzilliklərdə Həmmad ər-Raviyyə(VIII əsr), Əbu Təmmam Həbib ibn Aus(796-843), Əbu Ubeydə əl-Valid əl-Buhturi (819-897), Əbü-l-Fərəc əl-İsfahani(897-967) kimi filoloqlar tərəfindən toplanıb yazıya alınmışdır. Bu antologiyaların tərtibi ərəb ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

VIII-IX yüzilliklərdə ərəb nəsr böyük uğurlar qazandı və bununla da qədim dastanların yazıya alınması, Quranın öyrənilməsi, rəngarəng elmi və bədii ədəbiyyatın siyrani, orta fars və yunan dillərindən ərəb dilinə tərcüməsi üçün zəmin yaratdı. Ensiklopedik alim və mötəziliyin görkəmli nümayəndəsi əl-Cahiz ərəb nəsrinin banisi oldu. O, həm də görkəmli filoloq olaraq yüzdən çox ədəbi-bədii əsərin, risalə və toplunun müəllifidir.

Ərəb nəsrinin ən mühüm nailiyyəti məqamə janrı idi. İctimai-siyasi şəraitin, zamanın yaratdığı məqamə janrı ümumən ərəb ədəbiyyatının və xüsusən nəsrin inkişafında mühüm rol oynadı. Bu baxımdan ərəb nəsrinin inkişafı nəticəsində bir sinkretik janr kimi meydana çıxmış “ədəb” janrını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ədəb janrının əsas ideya-estetik qaynaqları –

1) Qurani-Kərim; 2) İslam peyğəmbəri Məhəmmədin hədisləri; 3) İmam Əlinin (ə) "Nəhcül-Bəlağət" hekayələri; 4) "1001-gecə" nağılları; 5) Səflıq qardaşlarına məxsus traktatlardır. "Ədəb"- bir termin kimi hələ ərəb ııfahi hekayələrinin və xalq müdrikliyinin toplayıcıları tərəfindən hazırlanan antologiyalardakı əsərlərdə müəyyən qədər işlədilmişdir. Məlumdur ki, adət və davranış tərzı mənasında söz kökündən yaranmış "ədəb" orta əsr üçün özündə bütöv bir təsəvvürlər kompleksini birləşdirir: bu həm praktiki, dünyəvi, kübar əxlaqı, yüksək cəmiyyətin nümayəndələrindəki fitri və qazanılmış hərəkətləri, həm də ziyalıların (intelligent) peşələrinə aid olan adamları-hakim, müəllim, məmur üçün lazım olan bilik və səriştələr toplusunu nəzərdə tutur. Deməli, "ədəb" anlayışı özündə əxlaqi, sosial və intellektual aspektləri birləşdirir. Müxtəlif nəsihət, ibrətamiz əhvalat, lətifə, zarafat, tarixə və təbiət elmlərinə dair məlumat, xəbərlərdən ibarət ruha qidaverici nəsr nümunələrinə birləşdirən "ədəb" antologiyaları cəmiyyətin ali təbəqələri – hökmdarlar, əyanlar, zadəganlar və yaradıcı insanlar, əsasən də "qələm əhli" üçün nəzərdə tutulurdu. Əbd əl-Hamid (?-749), Abdulla ibn əl-Muqaffa (729-759), Əl-Cahiz (775-868) "ədəb" janrının ilk müəlliflərindən olmuşlar.

Əl-Cahiz "ədəb" janrının vəzifəsini təxminən belə müəyyənləşdirir:

- "Oxucunu maarifləndirmək üçün hər yerdən nə isə bir az götürmək, onu yormadan əyləndirərək nəsihət vermək çox vacibdir".

Etiraf etmək lazımdır ki, "ədəb"ə aid bu xüsusiyyətlər müasir dövrümüzdə də nəzəri-estetik əhəmiyyətliədir. "Ədəb"janrının yuxarıdakı səciyyə-ləndirdiyimiz xüsusiyyətləri onun tədqiq və araşdırılmasının aktuallığını bir daha təsdiq edir.

IX-X yüzilliklər ərəb-müsəlman mədəniyyətinin çiçəklənməsi dövrüdür. Müsəlman intibahı adlanan bu dövrdə bəzi xəlifə və əmirlərin saraylarında məclislər təşkil olunurdu. Həmin məclislərdə dövrün bir çox alim, mütəfəkkir, şair və musiqiçilərinin görüşləri keçirilirdi. Bununla yanaşı Bağdadda "دار الحکما" "Daru-l-hükəma" (alimlər evi) da yaradılmışdı. Dövrün mədəni və elmi həyatının inkişafı "Daru-l-hükəma" ilə bağlı idi. O dövrdə elmi biliklərin ümumi xarakteri "ədəb" adlı xüsusi janrda öz əksini tapmışdı. Bu janrın yaranması müsəlman intibahı dövründə mədəni və elmi həyatın öyrənilməsi baxımından aktualdır.

VIII yüzillikdə yaranmış "ədəb" ədəbiyyatı bu janrda yazan ədiblərə ərəb dili və onun qrammatikası, ritorika, tarix və coğrafiyanı bilməklə yanaşı, şeir yazmağı, eyni zamanda tarixi lətifə, atalar sözü, ibarəli hekayə

danışmağı öyrədərək onların savadlandırılmaları baxımından da aktuallıq tələb edən mövzudur.

Digər tərəfdən “ədəb” janrının yaranması Abbasilər dövrünün mədəni inkişafına böyük təsir göstərmişdi. Bu dövrdə katiblərin və vəzirlərin yazdığı əsərlər yaranmışdı. Abbasilər dövrünün xəlifələri, vəzirləri, ictimai-siyasi şərait, mühit haqqında “ədəb” janrında yazılmış əsərlər ensiklopedik məlumat təşkil edərək, orta əsrdə yaşayan insanın həyat tərz, davranış qaydaları və ədəb etiketlərinin öyrənilməsində də aktuallıq kəsb edir.

Bununla belə, “ədəb” janrının yaranması və inkişafının təhlil və tədqiqi onun konkret bir müəllifin-ədibin yaradıcılığı təmsalında öyrənilməsinə tələb edir. Bu baxımdan X yüzilliyin görkəmli ərəb ədiblərindən biri, əsərləri bu gün də aktuallığını itirməyən Qazi Əbu əl-Muhassin Ət-Tənuxinin (940-994) yaradıcılığı, xüsusilə onun “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” (Maraqlı mühazirələr və yadda qalan rəvayətlər) əsəri geniş material verir. Ət-Tənuxinin həyat və yaradıcılığı, o cümlədən sözügedən əsər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ayrıca tədqiqat obyekt olmamışdır. “Ədəb” janrı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən mövzunu Ət-Tənuxinin yaradıcılığı və onun konkret bir əsərinin əsasında araşdırılması tədqiqatımızın aktuallığını şərtləndirir.

Ət-Tənuxinin “ədəb” janrında yazılan bu dəyərli “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri xüsusi xarakter daşıyır və bu əsər sayəsində bir daha “ədəb” janrının tərbiyəvi əhəmiyyətə malik bir janr olduğu qənaəti doğrulanır. Bu əsər uzun əsrlərdən sonra XXI yüzillikdə yaşayan ərəb ədəbi irsinin daha əhatəli öyrənilməsinə imkan verdiyi üçün çox aktualdır. “Ədəb” janrının tədqiq olunması hər bir oxucunun orta əsrdə yaşayan insanın həyat tərz, davranış qaydaları və ədəbi etiketlərinin öyrənilməsi baxımından aktualdır.

Nəhayət, xürrəmilər hərəkatının başçısı, torpaqlarımızın qəsbkarlarından xilas uğrunda həyatını qurban vermiş Azərbaycanın igid oğlu Babəkin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” toplusunda qəhrəmanlıq obrazının işıqlandırılması yurdumuzun “mərd oğullar” vətəni olmasının bariz sübutu üçün də az aktuallıq kəsb etmir.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. “Ədəb” janrının orta yüzilliklərdə geniş yayılması faktı onun geniş elmi şəkildə araşdırılması zərurətini meydana çıxarmışdır. Bu məsələ dünya şərqşünaslarının daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Ərəb ədəbiyyatşünaslığında, Qərb və rus şərqşünaslığında “ədəb” janrı ilə əlaqədar, həmçinin Ət-Tənuxinin həyat və yara-

dıcılığы ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmış, bu mövzuda çoxlu məqalələr, hətta monoqrafiyalar yazılıb nəşr edilmişdir:

Rus və sovet tədqiqatçılarından B.B.Bartold¹, İ.Y.Kraçkovski², İ.M.Filştinski³, B.Y.Şidfar⁴, A.Dolinina⁵, Y.Belyayev⁶, Pella⁷ və başqaları Şərqə dair, xüsusən islam-ərəb tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatına aid, ümumiləşdirilmiş tədqiqat işlərində və ayrı-ayrı araşdırma və kitablarında “ədəb”dən bəhs etmiş, müxtəlif ədiblərin, o cümlədən Ət-Tənuxinin yaradıcılığına onun ədəbiyyatda tutduğu mövqeyə münasibətlər bildirmişlər.

Avropa müəlliflərindən ingilis alimi M.A. Nikolson⁸, H.A.Gibb⁹, D.Morqolius¹⁰, A.Hotinge¹¹, alman alimi K.Brokelman¹² və başqaları bu mövzuda təhlil və araşdırmalar aparmışdır.

Bu janrın ən görkəmli nümayəndələri Əl-Cahiz (775-868), İbn Quteybə (828-885), İbn əl-Muqaffa (729-759), Əbu-l-Fərc əl-İsfahani (897-967), xüsusilə Əbu Həyyan ət-Tauhidi (?-1023) idilər. İlk dəfə “ədəb”

¹ Бартольд В.В. Культура мусульманства. П., 1918

² Крачковский И.Ю. Избранные сочинения, т. 4, М.-Л., 1957

³ Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века (кн. 1-2) Москва, 1977-1978; Фильштинский И.М., Шидфар Б.Я., Очерк араба – мусульманской культуры (VII-XII вв.), Москва, «Наука», 1971

⁴ Шидфар Б.Я. Андалузская литература и средневековая испанская литература. Творческие проблемы восточных литератур. Москва, Художественная литература, ВЛ, 1969; Шидфар Б.Я. Андалузская литература. Москва, Наука, 1970

⁵ Ат-Танухи Абу Али аль-Мухассин. Из книги «Радость после трудности». (Восходы лун на стоянках веселья. Перевод с арабского. Составление, предисловие, примечания А.Долининой. Ленинград. «Художественная литература». Ленинградское отделение, 1983

⁶ Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. Москва, Наука, 1960

⁷ Пелла Ш. Вариации на тему адаба – Арабская средневековая культура и литература. Москва, Наука, 1978

⁸ Nicolson M.A. Studies in Islamic poetry. Cambridge, 1969; Nicolson M.A. A Literary history of the Arabs, London, Adelphi Terrace, 1953

⁹ Gibb. H.A.R. Studies in Contemporary Arabic Literature “ Bulletin of the school of oriental Studies “, vol. IV, London 1928

¹⁰ Margoliot D.S. at Tewarikh of Abu Ali al-Muhassin at Tanukht, L.1921-1922

¹¹ Hottinger A. The arabs (their history, culture and place in the modern world, Berkeley and Los Angeles 1963

¹² Brokelman K. İslam ulusları və devletleri tarihi. Ankara, 1992

janrını elmə qazandıran məşhur ərəb alimi, orta əsrlər ərəb bədii nəsrinin görkəmli nümayəndəsi Osman Əmr ibn Bəhr əl-Cahiz (775-868) olmuşdur. Ensiklopedik biliyə malik olan bu dahi insan “ədəb” janrının banisi olaraq “ədəb” janrında yazılan əsərlərin xronologiyasını işləmişdir.

İlk dəfə tədqiqat mövzumuz olan Əbu Əli əl-Muhassin Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsərini 1966-cı ildə Bədri Məhəmməd Fəhd tədqiq etmişdir.

Əbu Əli Əl-Muhassin Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsərinin toplanması isə uzun bir vaxtda-iyirmi il müddətində həyata keçirilmişdir. İllərin keçməkeşli mərhələlərindən keçən bu toplu ilk dəfə, 1971-1973-cü ildə əslən iraqılı olan Abbud-əş-Şəlci tərəfindən Beyrutda Bağdad, Paris, İstanbul əlyazmaları əsasında on bir cildə çap olunmuşdur.

Azərbaycan şərqşünaslığında “ədəb” janrı Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri əsasında araşdırılmamışdır. İlk dəfə olaraq biz “ədəb” janrını Ət-Tənuxinin irsi əsasında, xüsusilə “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri əsasında araşdırmağa çalışmışıq.

Azərbaycan ərəbşünaslarından Z.M.Bünyadov¹, G.B.Baxşəliyeva², V.M.Məmmədəliyev³, V.A.Cəfər⁴, M.M.Mahmudov⁵, E.Z.Əzizov⁶, İ.Y.Həmidov⁷ və başqaları bizim tədqiqatımız üçün baza olan öz fikir və mülahizələri ilə həmin mövzuda ədəbi-nəzəri üfüqləri xeyli genişləndirmişlər.

¹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Pedaqogika, 2004; Буниятов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку. Изд-во Акад. наук АзССР. 1965.

² Baxşəliyeva G.B. “Bir məcnun vardı...” Əbu-l-Fərəc İsfahani. Ərəb dilindən tərcümə və ön söz. IV cild, Bakı, 1990; Baxşəliyeva G.B. “Nəğmələr kitabı”, Əbulfərəc İsfahani. Ərəb dilindən tərcümə və şərhlər. Bakı: Elm, 1994; Бахшалиева Г.Б. «Книга песен» Абу-л-Фараджа ал-Исфахани и классическая азербайджанская литература. Баку, Абилов, Зейналов и сыновья. 1998

³ Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. Bakı-Kiyev, 2005

⁴ Curci Zeydan “Fərqanə gəlini” (Ərəbcədən tərcümə, müqəddimə və izahlar V.Cəfərovundur). Bakı: Gənlik, 1996

⁵ Mahmudov M.M. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Elmi redaktoru Aidə Qasımova. Bakı, 2001

⁶ Əzizov E.Z. IX əsr ərəb poeziyasında Xürrəmilər hərəkatının əksi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004

⁷ Həmidov İ.Y. Poeziya və poetika haqqında İbn Qüteybənin görüşləri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), 1975.

Dissertasiyanın əsas mənbələri. Tədqiqat işinin əsas mənbələri, ilk növbədə, hələ orta əsrlərdən bu günümüzə qədər gəlib çatmış ərəb qaynaqları, elmi-nəzəri məlumatlar, xüsusilə “ədəb” janrında yazılmış əsərlərin toplandığı antologiyalardır. Orta əsr müəlliflərindən İbn Quteybə Dinəvari (828-889), Əbü-l-Fərəc əl-İsfahani (897-967) və digərlərinin istər orijinal, istərsə də tərcümə olunmuş əsərləri, o cümlədən Ət-Tənuxinin yaradıcılığı bizim üçün əsas mənbə rolu oynamışdır.

Əbu Əli Əl-Muhassin Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsərini təhlil edərkən, əsasən, əsərin əsli sayılan 1971-1973-cü ildə iraqılı alim Abbud-əs-Şəlci tərəfindən Beyrutda ərəb dilində nəşr olunan səkkiz cildlik toplusu əsas götürülmüşdür.¹

“Ədəb” janrını araşdırarkən xilafət dövrünün dəqiq tarixi məlumatlarını görkəmli tarixçi-alim akad Ziya Bünyadovun², Nailə Vəlixanlının³ kitablarından, “ədəb” janrının əsas ideya-estetik qaynağı sayılan Qurani-Kərimdən danışarkən tanınmış şərqşünaslar akademik Z.M.Bünyadovun və akademik V.M.Məmmədaliyevin Azərbaycan dilinə çevirdikləri, Qurani-Kərimin⁴ tərcüməsindən istifadə olunmuşdur. Abbasilər dövrünə müraciət edərkən ərəb ədəbiyyatının tədqiqatlar sahəsində xüsusi nailiyyətlər qazanmış professor Vilayət Cəfərin Abbasilər dövründən bəhs edən tərcümə əsərlərindən bəhrələnmişik.⁵

Görkəmli şərqşünas alim, professor Gövhər Baxşəliyevanın samballı əsərləri⁶ və ərəb ədəbiyyatşünaslığında öz imzası ilə tanınan alim

¹ عیود الشالجي "نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة". جلد 8 -- 1. بيروت 1971-1973

² Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Pedaqogika, 2004; Буниятов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку. Изд-во Акад. наук АЗССР. 1965.

³ Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları. Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974; Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1993

⁴ Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədaliyev. Bakı-Kiyev, 2005

⁵ Curci Zeydan “Fərqanə gəlini” (Ərəbcədən tərcümə, müqəddimə və izahlar V.Cəfərovundur). Bakı: Gənlik, 1996

⁶ Baxşəliyeva G.B. “Bir məcnun vardı...” Əbu-l-Fərəc İsfahani. Ərəb dilindən tərcümə və ön söz. IV cild, Bakı, 1990; Baxşəliyeva G.B. “Nəğmələr kitabı”, Əbülfərəc İsfahani. Ərəb dilindən tərcümə və şərhlər. Bakı: Elm, 1994; Бахшалиева Г.Б. «Книга песен» Абу-л-Фараджа ал-Исфাহани и классическая азербайджанская литература. Баку, Абилов, Зейналов и сыновья. 1998

İmamverdi Həmidov tərəfindən yazılan məqalə¹ və nəşr olunan kitab² əsas mənbələr sırasında bizim dissertasiyanın tədqiqat predmetini və nəzəri-metodoloji istiqamətini müəyyənləşdirmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi, orta əsrlərdə ərəb ədəbiyyatında “ədəb” janrının (Əbu Əli əl-Muhəssin ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri əsasında) inkişaf yolunu araşdırmaqdan ibarətdir. Bu problemin elmi şəkildə həlli ərəb ədəbiyyatı tarixində araşdırılmış mövzuların dərinləşməsinə və zənginləşməsinə geniş imkanlar açacaq. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini aşağıdakı məsələlərin araşdırılması istiqamətində həll etməyə çalışmışıq:

- Orta əsrlər ərəb ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətlərini incələyərək xilafətin ictimai-siyasi durumunu və ərəb-müsəlman mədəniyyətinin inkişafını aşkara çıxarmaq;

- X əsr ərəb ədəbiyyatının əsas istiqamətlərini aydınlaşdırmaq yolu ilə “ədəb” janrının ədəbi-mədəni mühitini müəyyənləşdirmək;

- “Ədəb” janrının ideya-estetik qaynaqlarının təşəkkülü və inkişafını tədqiq etmək;

- “Ədəb” janrını Əbu Əli əl-Muhəssin ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri əsasında araşdırmaq;

- Ət-Tənuxinin həyatını və ədəbi yaradıcılıq yolunu araşdırmaq;

- Əbu Əli əl-Muhəssin Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-Muhadara və əxbər əl-Muzəkəra” əsərinin quruluşunu, mövzu dairəsini və bədii xüsusiyyətlərini təhlil etmək;

- Əsərin obrazlar aləmini araşdırmaq, xüsusən Azərbaycanın məşhur qəhrəmanı Babək barəsində yeni bilgiləri üzə çıxarmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Ərəb nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əbu Əli əl-Muhəssin ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri əsasında “ədəb” janrının tədqiqinə həsr olunmuş bu dissertasiya işi Azərbaycan şərqşünaslığında ilk elmi tədqiqat işidir. Qeyd edək ki, “ədəb” janrında yazılmış bu əsər dövrün tarixi şəraitinin öyrənilməsi üçün çox qiymətli mənbə hesab olunur. Tədqiqat işimizdə ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri təhlil olun-

¹ Həmidov İ.Y. Poeziya və poetika haqqında İbn Qüteybənin görüşləri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), 1975

² Гамидов И.У. Ибн Гутейба Динавари, Баку, ЭЛМ, 1998

maqla yanaşı, ilk dəfə olaraq, ədibin həyat və yaradıcılığı geniş şəkildə araşdırılmış, istər “ədəb” janrı və istərsə də, Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri metodoloji əsasları. Tədqiqat işimizin tarixi-müqayisəli nəzəri-metodoloji əsası onu düzgün tədqiqat obyektinə yönəltdir. Görkəmli şərqşünas alimlərin, həmçinin ədəbiyyatşünasların fikir və mülahizələrinə, müasir ədəbi-elmi və nəzəri-estetik fikirlərə istinad etməklə mövzunun dialektik inkişaf prinsipləri işlənib hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dissertasiya işində tədqiq olunmuş “ədəb” janrının materialları ərəb ədəbiyyatı tarixində janrlar haqqında yazılan elmi əsərlərə çox qiymətli mənbə ola bilər.

- Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxinin yaradıcılığı ilə yalnız ərəb ədəbiyyatına həsr olunmuş əsərlərdə məlumat almaq olurdu, lakin bu tədqiqat işində onun həyat və yaradıcılığı əsaslı şəkildə dərinlən öyrənilmişdir. Əsər ət-Tənuxi irsinin araşdırılmasına dair gələcək axtarışlara elmi, nəzəri və metodoloji zəmin yaradır və onun irsinə müraciət edəcək tədqiqatçılar üçün dəyərli mənbə hesab oluna bilər.

- Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsərinin tədqiqindən sonra, belə nəticə çıxarılmışdır ki, orta əsrdə yaşayan insanın başına gələn maraqlı və yadda qalan hadisələrdən söhbət açan bu dəyərli toplu xilafət dövrü haqqında geniş və ilkin məlumat mənbəyidir. Azərbaycanın igid oğlu Babək haqqında olan məlumatların, xüsusilə onun ölüm səhnəsinin ət-Tənuxinin bu əsərində əksi tarixi bir faktdır. Ərəb ədəbiyyatı tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün də işin praktiki əhəmiyyəti böyükdür.

Nəhayət, tədqiqat işindən ali məktəblərin şərqşünaslıq, filologiya və tarix fakültələrində mühazirə materialı kimi istifadə oluna bilər .

İşin aprobasiyası və nəşri. Dissertasiya işi AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Ərəb filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmiş, müzakirə edilmiş və müdafiəyə tövsiyə olunmuşdur. Dissertasiyanın ümumi müddəaları müəllifin Azərbaycan, Qazaxıstan və İraqın müxtəlif elmi nəşrlərində çap etdirdiyi aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, dissertasiya işinin müxtəlif bölmələri barə-

də Respublika və Beynəlxalq əhəmiyyətli elmi konfranslarda məruzə və çıxışlarında öz əksini tapmışdır:

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İstifadə olunmuş ədəbiyyat Azərbaycan, Türk, Rus, Avropa dilləri, ərəb və veb-saytları üzrə qruplaşdırılmış və müvafiq say sırası ilə verilmişdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

«Giriş» bəhsində dissertasiya mövzusunun aktuallığı, onun araşdırılması, əsas mənbələri, məqsədi və bu məqsədə nail olmaq üçün yerinə yetirilməsi vacib bilinən vəzifələri dəqiqləşdirilir. Dissertasiyanın elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti müəyyən olunur, nəzəri-metodoloji əsasları açıqlanır, iş prosesi əsasında istifadə edilən metodoloji prinsiplər müəyyən edilir. Bundan əlavə, dissertasiya işinin aprobasiyası, mövzu ətrafında nəşr olunmuş məqalə və tezislər haqqında məlumat verilir, işin strukturu göstərilir

Dissertasiyanın **birinci fəsl** **“VIII-X əsrlərdə ərəb ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri”** adlanır. Üç paragrafdan ibarət olan bu fəslin **birinci** bölümündə **“Ərəb xilafətində ictimai-siyasi şərait”**dən bəhs olunur.

VII yüzillik və VIII yüzilliyin birinci yarısında Atlantik okeanından Hindistan və Çinə qədər çox böyük bir ərazidə yaranan Ərəb xilafətini Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra xələfləri idarə etməyə başladı. Əsası Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən qoyulan ərəb dövlətinin tarixini üç dövrə bölmək olar:

I dövr - Məhəmməd peyğəmbər və ondan sonra gələn 4 xəlifə - Əbu Bəkr (632-634), Ömər (634-644) , Osman (644-656) və Əlinin (656-661) dövrü hesab olunur. Bu dövrdə ərəb dövləti möhkəmlənir və inkişaf edirdi. Dövlətin paytaxtı Mədinə və Məkkə şəhərləri idi. Sonrakı II dövr - Əməvilər soyundan olan Muaviyənin xəlifəliyə keçməsi ilə (661-750) olan dövr idi, paytaxtı isə Dəməşq şəhəri idi. III dövr - Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti illəri idi (750-1258). Bu dövrdə Bağdad şəhərinin əsası qoyuldu (762) və paytaxt Dəməşqdən Bağdada köçürüldü. Buna görə də, Abbasilər dövləti “Bağdad xilafəti” adlandırıldı.

Dörd rəşidi xəlifədən sonra hakimiyyətə keçən Əməvilər dövlətinin sərhədləri Çindən İspaniyaya qədər uzansa da, xilafətin daxildən möhkəm olmaması onların hakimiyyətinin süqutuna səbəb oldu. Əməvilər sülaləsi-

nin 90 illik ömrü başa çatdıqdan sonra, xilafətdə hakimiyyət Abbasilər sülaləsinin əlinə keçdi. Bu dövrdə feodal quruluşu inkişaf etdikcə, kəndli-lərdən alınan vergilər və xilafətin vətənimizdə yeritdiyi işğalçılıq əməllə-rinə qarşı çıxmaq üçün xalqımızın igid oğullarından ibarət Xürrəmilər hərəkatı yarandı.

Mənbələrdə “əl-mühəmmirə” – “qırmızı geyimlilər” adı ilə məşhur olan xürrəmilərin Xilafətə qarşı çıxışları dəfələrlə müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnmişdir. 816-cı ildə xürrəmi başçıları Cavidan və Əbu İmranın ölümündən sonra xürrəmilər hərəkatına Babək rəhbərlik etdi. Xürrəmilər hərəkatında iştirak edən bəzi yerli feodallar bu hərəkatın onların mənafeyi-nə zidd olduğunu başa düşərək xəyanətə əl atıb, xürrəmilərdən uzaqlaşdılar. Nəticədə, yaxşı silahlanmış və sayca onlardan çox olan ərəb qoşunları 837-ci il avqustun 26-da uzun mübarizədən sonra Bəzz qalasını ala bildilər və xəlifə əl-Mötəsimin əmri ilə Babəki xüsusi amansızlıqla edam etdilər.¹

VIII əsrdən başlayaraq Ərəb xilafəti tənəzzül etdi. VIII əsrin ortala-rında İspaniyada Kordova əmirliyi yarandı. Ərəb xilafəti parçalandı. Xəlifənin əlində qalan torpaqlar “Bağdad xilafəti”nə daxil oldu. Misir, Mərkəzi Asiya, İran və Əfqanıstan ondan ayrıldı. “Bağdad xilafəti”nin tərkibində, ancaq Mesopotamiya qaldı. Beləliklə, iri feodalların güclənməsi və xalq üsyanlarının genişlənməsi nəticəsində, Ərəb xilafəti süquta uğradı.

Bu kiçik tarixi arayışdan sonra, **birinci** fəslin **ikinci** bölümünə **“Ərəb-müsəlman mədəniyyətinin başlıca xüsusiyyətləri”** adı verilmişdir. Burada ərəb-müsəlman mədəniyyətinin başlıca xüsusiyyətlərindən söhbət açılır. Əvvəlcə, Əməvilər (661-750), daha sonra VIII-X yüzilliklərdə Abbasilər xilafəti dönəmində elm və mədəniyyətin çiçəklənməsi ərəblərin milli şüurunun da inkişafında mühüm rol oynadı. Ərəblərin öz keçmişinə marağının oyanması islam və dünya tarixində yeni bir mərhələnin başlan-ğıcını qoymuş, bir sıra müasir elmlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə elmlərdən biri filologiya və tənqiddir. Qurani-Kərimin öyrənilməsinə olan ehtiyac ilk ərəb filoloqlarının bədəvilər arasında şeir nümunələrinin toplanmasına imkanlar açmışdır. İslam mədəniyyətinin əsas inkişaf dövrü tarixdə “qızıl əsr” adını qazanmış Abbasilərin hakimiyyətdə olduğu dövrə, yəni X yüzilliyə təsadüf edir. X yüzillikdə nəinki ədəbiyyat, həmçinin tibb, fəlsəfə, fıqh, riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya kimi elmlərin dirçəlişində

¹ Z.M. Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Pedaqogika, 2004, s. 228-229.

güclü dəyişikliklər və yeniliklər baş verirdi. X-XI yüzillikdə, demək olar ki, ədəbi əsərlər topluları da ədəbiyyatın sürətli inkişafı nəticəsində, yeniləşir və dövrün yüksək pillələri ilə irəliyə doğru inamla addımlayırdı. Ədəbi nümunələrin toplanması və öyrənilməsi, ilk növbədə, belə bir faktın üzə çıxarılmasına imkan vermişdir ki, islamaqədərki poeziya yaradıcıları cəmiyyətdə çox yüksək qiymətləndirilir və böyük nüfuz sahibi kimi tanınırdılar. Qədim ərəblərin ədəbi yaradıcılığı şifahi olmuş və nəsildən-nəslə ötürülmüşdür. Ərəblər arasında yazı çox qədimdən yaranmışdı.

Abbasilər dönəmində müxtəlif xalqların təfəkkür tərzı, maddi-mədəni sərvətləri bir toplu halında meydana çıxır. Bu mədəniyyətin yaranmasında ərəblərlə yanaşı, başqa xalqların da rolu böyük olmuşdur. Böyük Şərq mütəfəkkirləri əl-Farabi, əl-Biruni, Xarəzmi türk mənşəli xalqların nümayəndələri, Razi və Sibaveyhi isə fars idilər. Ona görə də, bu dövr mədəniyyətini müsəlman xalqlarının mədəniyyəti adlandırmaq daha doğru olar. Abbasilər dönəmində ədəbiyyatla yanaşı, qədim yunan elmi abidələrinin, fəlsəfi əsərlərinin ərəb dilinə tərcümələri, qədim hind və fars yazılı abidələrinin ərəbdilli oxuculara çatdırılması elmin inkişafına güclü təkan verdi.

Xilafətə tabe olan digər ölkələrdəki kimi, VII-X əsrlərdə Azərbaycanda da ümumislam mədəniyyəti inkişaf etmişdir. VII yüzilin əvvəllərindən Azərbaycanda rəsmi dövlət dilinin ərəb dili olması, bu dilin tabeçilikdəki xalqların ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi, onun çox keçmədən ədəbi-elmi yaradıcılıqda da hakim dil olmasına gətirib çıxartdı. Azərbaycanlıların başqa Şərq xalqları ilə davam edən iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətləri ərəb dilinin geniş yayılmasına səbəb olan ən başlıca amillərdən idi. Azərbaycanın ən erkən ərəbdilli şair və ədiblərinin yaradıcılığı VII-VIII yüzilliklərə təsadüf edir. İki mədəniyyətin - öz milli Azərbaycan və ərəb mədəniyyətinin təmsilçisi olan bu şairlərdən Musa Şəhəvat, Əbu-l-Abbas əl-Əma, İsmayıl ibn Yəsar, eləcə də onun oğlu İbrahim və qardaşı Məhəmməd haqqında IX-X yüzilliklərdə yaşamış və yaratmış ərəb filoloqları ibn Quteybənin, Əbu-l-Abbas əl-Mübərrədin Məhəmməd əl-Mərzubaninin və ən çox Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin və başqalarının əsərlərində bu barədə bilgilərə rast gəlirik .

VIII-X yüzilliklər Ərəb-müsəlman mədəniyyətinin dünya mədəniyyəti tarixindəki əhəmiyyəti onun yaradıcılarının varlığını və insanın elmi, dini-fəlsəfi və bədii cəhətlərdən dərk olunmasında yeni vasitələr kəşf etməsində idi. Sonrakı dövrlərdə ərəb mədəniyyəti xadimlərinin səyləri,

əsasən, bu irsin sistemləşdirilməsinə və ətraflı öyrənilməsinə yönəldilmişdi.

Birinci fəslin üçüncü bölümündə “X əsr ərəb ədəbiyyatının əsas istiqamətləri, nəzəri-filoloji düşüncənin və nəsrin təşəkkülü” adını daşıyır. Bu bölümündə əsas diqqət həmin dövr ədəbiyyatının əsas yönümlərinin, filologiya düşüncənin və nəsrin təşəkkülünün şərhinə yetirilmişdir. Belə ki, ərəb dilində yazılı ədəbiyyatın, ilk kamil nümunələri bizim eramızın V-VI əsrlərində yaranmışdır. İslamaqədərki (Cahiliyyə dövrü) ərəb ədəbiyyatının yalnız müəyyən hissəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Bu dövr ədəbiyyatının nümunələri, ancaq VIII-X yüzilliklərdə Həmməd ər-Raviyyə, Əbu Təmmam, əl-Buhturi, Əbü-l-Fərəc əl-İsfahani və b. tərəfindən yazıya köçürülmüş antologiyalardır.

Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin “Nəğmələr kitabı”nın xüsusi tədqiqatçısı görkəmli şərqşünas alim f.e.d. professor Gövhər xanım Baxşəliyeva qeyd edir ki, “Əbul Fərəcin kitabı təkcə ərəb deyil, bütün ərəb-müsəlman sinkretik mədəniyyətinin misilsiz abidəsidir, o ərəb xilafətinə daxil olmuş bir çox xalqların ədəbi və mədəni həyatının tədqiqi üçün qiymətsiz bir mənbədir”.¹

İslamaqədərki ərəb poeziyasının əsas janrı qəsidə olmuşdur. İslamaqədərki ərəb tarixinin öyrənilməsində Cahiliyyə poeziyası etibarlı mənbə hesab olunur. Bu dövrdə Lükman Ad, Əksəm İbn-Seyfiyin, Küss İbn Səidə, Əmr ibn Gülsüm ət-Təqlibinin yaradıcılığında nəsr janrının da ilk nümunələri yaranmışdır.

İslam dininin yaranması və onun qonşu ölkələrdə yayılması ərəb ədəbiyyatının inkişafı üçün geniş şərait yaratdı. Quranın meydana gəlməsi ərəb ədəbiyyatının, xüsusilə nəsrinin yüksəlişinə, yeni elm sahələrinin meydana çıxmasına təkan verdi. Lakin poeziya yenə də ədəbiyyatın əsas qolu olaraq qalırdı.

Cahiliyyət mərhələsindən sonra gələn dövrün ədəbiyyatı – islamın yaranması və Xülafə ər-Rəşidin dövrü ədəbiyyatı adlanır. Bu təxminən 620-660-cı illəri əhatə edir.

749-cu ilədək davam edən Əməvilərin hakimiyyəti dövründə ərəblərin həm ictimai-siyasi, həm də mədəni həyatında nəzərə çarpan dəyişikliklər baş verdi. Ədəbiyyat mövzu, janr, forma cəhətdən daha da dolğun-

1 Baxşəliyeva G.B. “Nəğmələr kitabı”, Əbülfərəc İsfahani. Ərəb dilindən tərcümə və şərhlər. Bakı: Elm, 1994, s. 4

laşdı, zənginləşdi, yeni bir inkişaf yoluna düşdü. Ərəb ədəbiyyatının bu dövrü Əməvilər dövrü ərəb ədəbiyyatı adlanır.¹

Abbasilər mərhələsi dövründə ərəb ədəbiyyatı çox mühüm bir inkişaf yolu keçdi. Lakin bu dövrün ədəbiyyatı heç də həmişə eyni səviyyədə dayanmadı, eyni estetik prinsiplərə söykənərək bədii cəhətdən və ideya baxımından son dərəcə kamilləşdi.

Bu dövrdə şifahi xalq ədəbiyyatı daha uğurlu addımlar atır, ərəb xalq romanları, “1001 gecə” nağılları yaranmış, həmçinin müxtəlif müəlliflərin seçilmiş əsərlərindən ibarət şeir və ya nəsr məcmuəsi adlanan antologiyalar yaranmışdır.

Bu dövrdə ərəb ədəbiyyatının inkişafında “həcv”, “nəsib”, “qəzəl”, “məqamə” janrları, xüsusilə, “ədəb” janrı böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qeyd etdiyimiz janrlardan başqa, tədqiqatımızla bağlı olan, çoxəsrlik təşəkkül və təkamül mərhələsi keçmiş “ədəb” janrı ərəb ədəbiyyatında bir janr kimi geniş yayılmışdır. Orta yüzillikdə yaranan ərəb ədəbi-nəzəri qaynaqlarının tədqiqata cəlb edilməsi, araşdırılması “ədəb” janrının dərinədən öyrənilməsinə şərait yaratdı.

Abbasilərin xəlifəliyinin birinci dövründə poeziyada olduğu kimi nəsrə də kənar təsirlər güclənirdi². Bu dövrün ən görkəmli ədibi VIII yüzillikdə yazıb-yaratmış İbn əl-Muqaffa (“Şiöglu”) ləqəbi ilə məşhurlaşmış, əslən, fars Ruzbeh ibn Daduyədir. İbn əl-Muqaffanın tərcümə əsərləri içərisində ən məşhuru “Kəlilə və Dimnə” əsəridir. Bu dövrün digər görkəmli nasiri və filoloqu, əcdadları Mərvdən olan İbn Quteybə (828–889) və “ədəb” janrının banisi Əl-Cahiz idi.

Ümumiyyətlə, X yüzillik ərəb ədəbiyyatının əsas istiqamətlərinə nəzər salaraq ərəb ədəbiyyatında poeziya ilə yanaşı, nəsrin təşəkkülündə və inkişafında janrların, həmçinin görkəmli ədiblərin əvəzsiz xidmətlərinin şahidi olduq.

İkinci fəsil “Ədəb” janrı və Ət-Tənuxinin yaradıcılığı adlanaraq, iki bölümdən ibarətdir. **“Ədəb” janrının meydana çıxdığı ədəbi-mədəni mühit və ideya-estetik qaynaqları** adlanaraq, araşdırılır. **Birinci**

¹ Hottinger A. The arabs (their history,culture and place in the modern world, Berkeley and Los Angeles 1963, p. 49.

² Mahmudov M.M. Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1972, s. 100

bölmədə əsasən, “ədəb” janrının təşəkkülü və ideya–estetik qaynaqları tədqiq olunur.

Orta yüzilliklərdə yaranan “Ədəb” ərəb ədəbiyyatının inkişafı və təkamülü nəticəsində, nəsrin sinkretik janrı olaraq meydana çıxmışdır. “Ədəb” ədəbiyyatının bəzi nümunələri birbaşa hökmdarlara ünvanlanır, dövləti idarə etmək, kadrların seçilməsi, xəlifələrin ən yaxın ətrafı ilə davranmağı barədə öyüd, nəsihət vermək məqsədi güdürdü. “Ədəb”in qarşısında duran məqsədləri təyin edən ilk ədiblərdən biri əl-Cahiz olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, daha çox rəğbətlə qarşılanan əsərlər, məhz əyləncə motivləri ilə zəngindir. Müxtəlif məğəzlərdən götürülmüş bu lətifə, hekayə, rəvayətlər oxucunu özünə cəlb edən nümunələrdir. Bu əsərlər tərbiyə ilə yanaşı, xalqı maarifləndirmək məqsədi də güdürdü.

“Ədəb” janrını araşdırarkən onun əsas ideya–estetik qaynaqlarını üzə çıxarmaq zəruridir. Qurani-Kərimi; İslam peyğəmbəri Hz.Məhəmmədin (s.a.s) hədislərini; İmam Əlinin(ə)“Nəhcül-Bəlağə” hekayələrini; “1001 gecə” nağıllarını; “Safliq qardaşları”na məxsus traktatları “ədəb” janrının əsas ideya–estetik qaynaqları adlandırmaq olar.

“Qurani-Kərim” 23 ilə yaxın bir zaman ərzində Həzrəti Peyğəmbərə göndərilmiş, “Vəhy Katibləri” tərəfindən ayət-ayət qələmə alınmışdır. 114 Surə və 6236 ayədən ibarətdir. İlk surəsi “əl-Fatihə”, son surəsi də “ən-Nas” adlanır. Ən uzun surəsi “əl-Bəqərə” surəsidir ki, 286 ayəni birləşdirir. Ən qısa surəsi isə “əl-Kovsər” surəsidir: cəmi 3 ayədir. “Qurani-Kərim” doğru yolun bütün məsafələrini qət etməyə borclu, axirət yolçusu insana bəzən onu düşündürüb daşındırmaq,bəzən də konkret şəkildə nələri yerinə yetirməli olduğu bildirilir.

Həz.Məhəmmədin (s.a.s) hədisləri onun həyat tərz, söz və işi ilə əlaqədar rəvayət, məlumat və xəbərlər hədislərin əsas rükününü, əsas məğzini təşkil edir. Hədisləri mövzu dairəsinə, toxunduğu problemlərin əhatəliliyinə görə heç bir humanitar sahə ilə, heç bir ədəbi janr ilə, heç bir tarixi əsərlə müqayisə etmək olmaz. Hədislər insan fərdinin ən adi əxlaq normalarından, həyat və məişət problemlərindən tutmuş, dini ehkamlara qədər, yüksək dövləti siyasətə qədər çoxcəhətli, rəngarəng və zəngin məsələləri özündə ehtiva edir. Peyğəmbərin böyüklüyü hədislərdə insanları gözəl üsullarla, doğru yollar vasitəsilə yaxşılığa dəvət etməsi idi

Əli ibn Əbi Talibin(ə) hikmətli kəlamlarından ibarət olan “Nəhcül-Bəlağə” kitabı da “ədəb” janrının əsas ideya–estetik qaynaqlarından biridir. “Nəhcül-Bəlağə” Əli ibn Əbi Talibin(ə) söylədiyi xütbə, yazdığı məktub və

hikmətli kəlamlarıdır. Böyük alim Seyid Rəzi Məhəmməd ibn Əhməd (h.q 359-406) hicri qəməri tarixi ilə 400-cü ildə İmam Əlinin(ə) xütbə, kəlam və məktublarını toplayıb adını "Nəhcül-Bəlağə" adlandırmışdır. Kitabdakı dastanlar siyasi-iqtisadi, əxlaqi-ictimai və dini sahələri özündə əhatə etmişdir. "Nəhcül-Bəlağə" əsəri Allahı vəsf edən bir xütbədən başlayır və insanları Allahın varlığına inanmağa, ona başlanğıc, ədəbi dəyişməz və ilahi qüvvə kimi baxmağa və onun qanunlarına riayət etməyə çağırır.

"Min bir gecə" "ədəb" janrının əsas ideya-estetik qaynaqlarından biri olub, "Əlf leyələ və leyələ" – orta əsrlər ədəbi abidəsi, nağıllar məcmuəsidir. "Min bir gecə" nağıllarının əsasını IX əsrdə orta fars (pəhləvi) dilindən ərəb dilinə tərcümə edilən "Hezar əfsanə" ("Min əfsanə") təşkil edir. Sonralar katiblər və abidəni başqa dillərə çevirən mütərcimlər dövrlərinin ictimai, əxlaqi görüşlərinə və şəxsi zövqlərinə uyğun olaraq onda dəyişikliklər aparmış, bəzi yerlərini ixtisara salmış, əlavələr etmişlər. "Min bir gecə" əsəri yalnız dinin deyil, hüququn, şəriətin və bütünlükdə müsəlman xalqlarının ideologiyasının qiymətli mənbəyidir.

«Saflıq qardaşları» «ədəb» janrının əsas ideya-estetik qaynaqlarından olub, orta əsrlərdə din ilə bidət arasında gedən açıq mübarizələr zamanı yaranmışdı. Bu mübarizələr çox vaxt ağır faciələr törətdiyi səbəbdən yaranmış «Saflıq qardaşları» cəmiyyəti gizli fəaliyyətə başlamışdı. Onun mərkəzi orqanı Bəsrədə (İraq) yerləşsə də, üzvlərinə bütün müsəlman Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da rast gəlinirdi. «Saflıq qardaşları və vəfa dostları» («İxvan əs-səfa və xüllan əl-vafa») cəmiyyəti, onun ideologiyası barəsində mövcud mənbələr içərisində Cəmaləddin Əli ibn Yusif Qiftinin (1167-1248) «Filosoflar haqqında məlumatları alimlərin xəbər vermələri» («İxbar əl-üləma bi əxbar əl-hükəma») kitabı qiymətlidir. Sonralar Zauzəni «Filosofların tarixi» («Tarix əl-hükəma») əsərini ondan xülasə etmişdir.¹

Beləliklə, araşdırarkən məlum olur ki, doğruluğu, əxlaqı, ədəbi tərənnüm edən "Qurani-Kərim", "Hz.Məhəmməd peyğəmbərin hədisləri", İmam Əlinin(ə) "Nəhcül-Bəlağə" hekayələri, "Min bir gecə" əsəri və "Saflıq qardaşları" "ədəb" janrının ən dəyərli ideya-estetik qaynaqlarıdır.

¹ القفطی جمال الدین ابو الحسن علی، "أخبار او تاریخ العلماء بأخبار الحكماء" لا یبزیلا. 1904

İkinci fəslin ikinci bölümü “Ət-Tənuxi yaradıcılığının əsas ideya-məzmunu və forma-janr xüsusiyyətləri” adlanaraq, müəllifin həyat və yaradıcılığı araşdırılır.

Orta əsr ərəb nəsr ustası əl-Cahizin ənənəsinə əsaslanan, onun təcrübəsindən yararlanan və “ədəb” janrında əsərlər yazan X yüzilliyin görkəmli ərəb ədiblərindən biri də Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxi (940-994) olmuşdur. Əbu Əli əl-Muhassin 940-cı ildə Bəsrədə anadan olmuşdur. Ədibin atası Əbu-l-Qasım İraqın müxtəlif əyalətlərində uzun müddət qazilik etmişdir. Gənc əl-Muhassin kiçik yaşlarından biliyə, elmə, ədəbiyyata maraq göstərmişdir. İlk təhsilini Bəsrədə, əsasən, Əbu Bəkr əs-Sauli və Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin yanında alaraq qazilik sənətinə yiyələnmişdir. 969-970-ci illərdə Bağdadda vəzirlik vəzifəsində baş verən islahatlar zamanı Əbu Əli əl Muhassinin qazilik vəzifəsindən azad olunması, var-dövləti müsadirə olunmaqla üç ildən artıq bir müddət ərzində ixtisası üzrə işləyə bilməməsi, hətta deyilənlərə görə, əs-Şəfai və onun tərəfdarlarını tənqid etdiyi üçün bir müddət həbsə alınması onun həyatını ağırlaşdırmış və bir çox ədalətsizliyə, şiddətə, zülmə boyun əyməyərək 994-cü ildə 54 yaşında Bağdadda vəfat etmişdi.

Ət-Tənuxinin həyatı və yaradıcılığı ərəb mədəniyyətinin inkişaf tarixində çox vaxt “qızıl əsr” adlanan X yüzilliyə təsadüf etmişdir. Ət-Tənuxi klassik ərəb nəsrinin tanınmış nümayəndələrindəndir. Onun yığcam hekayələrindən ibarət “Çətinlikdən sonra sevinc” toplusu geniş yayılaraq məşhur olmuşdu. «Çətinlikdən sonra sevinc» əsəri cəlbədicə «Min bir gecə» nəğıllarında olduğu kimi, dini-islami motivlərlə, xilafətə mənsub tarixi şəxsiyyət və hadisələrlə, bir sıra hikmətli məsəllərlə, şeir parçaları ilə zəngindir. Burada bir çox rəvayət və hekayətlərdə həm reallıq, həm də qeyri-reallıq, daha doğrusu həqiqiliyi ilə şübhə doğurmayan hadisələr və folklorlara aid əhvalatlar və şəxsiyyətlər qorunub saxlanmışdır. “Ədəb” janrına məxsus olan süjet üzrə nəql edilən maraqlı söhbətlər, təqdim edilən xarakterik obrazlar oxucunu daim intizarda qoyur və şirin təhkiyədəki təsvir və münasibətlərin doğruluğu, həyatiliyi barədə düşünməyə imkan vermir. Bu baxımdan, ət-Tənuxinin yazıçı qələminə məxsus itilik, obrazlı təfəkkürünün miqyası, hər bir əhvalat və hadisənin kompozisiya bütövlüyündə verilməsi, surətlərin xarakter və obraz səviyyəsində işlənməsi diqqətəlayiqdir.

Ət-Tənuxinin yaradıcılığında ideya-məzmun və forma-janr xüsusiyyətlərinə görə dolğun sənətkarlıq keyfiyyətlərinə malik əsərləri vardır.

Yazıcının “ədəb” janrında yazdığı məşhur “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” – (“Maraqlı mülahizələr və yadda qalan rəvayətlər”) kitabı ona daha çox şöhrət qazandırmışdır. O bu əsərində ərəb ədəbiyyatında «ədəb» janrı ənənəsini qoruyub saxlayaraq özünəməxsus hekayətlər yaratmışdır. Bu janr öz xüsusiyyətinə görə, yüksək səviyyəli nəsrdən, həmçinin folklor nümunələrindən fərqlənir. Ət-Tənuxi öz kitabında oxucuya bilik, savad, əxlaq və nəsihət vermək istəyirdi. Elə “ədəb” janrında yazdığı bu kitab, sanki insanları yüksək ədəb qaydalarına riayət etməyə çağırırdı. Ət-Tənuxinin məqsədi oxucunu həyatın bütün çətinlikləri ilə məlumatlandırır, dövrün hər bir sınaqlarından çıxış yolu tapmağa kömək etmək idi. Həmin kitabda toplanmış müxtəlif hekayətlər, atalar sözləri, şeirlər öz tərtibinə görə, IX əsrin görkəmli ərəb nasiri əl-Cahizin yaradıcılığını xatırladır. Müəllif bu əsərində dostlarından, tanışlarından eşitdiyi rəvayətləri elə bir üslubda işləmişdir ki, oxucunun elmə marağı artsın, onlardan ibrət götursün. Həqiqətən də “ədəb” janrına xas olan bu rəvayətlər insanı həm həyatda, həm də axirətdə düz yola istiqamətləndirir. Başqa əsərlərdən fərqli olaraq Ət-Tənuxinin hekayələrinin əksəriyyəti real hadisələr əsasında qələmə alınmışdır. Lakin buna baxmayaraq, ədibin toplusu xalq ədəbiyyatı ilə də sıx bağlıdır.

Ət-Tənuxinin orijinalda on bir cildədən ibarət olan əsərin girişi 31 fəsildən ibarətdir. Fəsilərin hər biri müəyyən mövzuya həsr olunmuş və buna uyğun seçilən müxtəlif hekayətləri birləşdirir. Ət-Tənuxi “ədəb” janrında yazdığı əsərində təsvir olunan hadisələrin məzmununu dolğun əks etdirməkdə ustad sayılır. Bu da onun əsərlərini ərəb hekayətləri ilə yaxınlaşdırır. Ət-Tənuxinin hekayələrinin dili və üslubu çox sadədir. Bu baxımdan isə, onun əsərləri ərəb yazıçılarının hekayələrindən fərqlənir. Ət-Tənuxinin toplusunda ən əsas üç yüzil (VIII-X yüzil) ərzində baş verən hadisələr işıqlandırılır. O öz hekayələrində tarixi mövzulara toxunaraq hökmdarların, xəlifələrin - məmurların real həyat tərzini əks etdirməyə çalışır. Ət-Tənuxinin ədəbi personajları ətrafdakılarla ünsiyyətə girən, söhbətlər aparan, öz xasiyyətlərini və hisslərini büruzə verən insanlardır.¹

Ət-Tənuxinin kitabında xəlifələr- əl-Mötəsim, əl-Müstəin, əl-Mütəmid və əmirilər – Seyf əd-Daulə, Muiz əd – Daulə, vəzir əl-Muhallab və başqalarının həyatından müxtəlif hadisələr verilir. Qeyri adi dəyanətlik

¹ بدری محمد فهد: القاضی التنوخی، "كتاب نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة". بغداد، 1966

haqqında olan əsərlər arasında azadlıq hərəkatının görkəmli rəhbəri Babək əl-Xürrəmiyə dair hekayət də vardır. Müəllif heyrətamiz duyğularla Babəkin həyatının son anlarını təsvir edir.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin təsvir akad. Ziya Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı monoqrafiyasında geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.²

Beləliklə, Ət-Tənuxinin yaradıcılığını araşdırarkən, görürük ki, onun əsərləri oxuculara orta əsrin ərəb-müsəlman cəmiyyətinin həyat tərzini, ənənələrini, sosial-strukturunu, psixologiyasını əyani şəkildə göstərir.

Üçüncü fəsil “Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” toplusu “ədəb” janrının parlaq nümunəsi kimi” adlanır. Bu fəsil iki bölümdən ibarətdir. **Birinci** bölümdə **“Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra”** əsərinin quruluşu, mövzu dairəsi və bədii xüsusiyyətləri işıqlandırılır. Orta yüzilliklərdə yaranan “ədəb” janrının əsası orta əsrlərdə tanınmış yazıçılar: əl-Muqaffa (721-757), əl-Cahiz (775-868), Ət-Tauhidi (?-1023), Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani (897-967) və ibn Qüteybə (828-889) tərəfindən qoyulmuşdur. “Ədəb” janrında Ət-Tənuxi də **نشوار** “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” – “الفرج بعد الشدة” – “Ma-raqlı mühazirələr və yaddaqalan rəvayətlər”) “al-Fərəc bəd əş-şiddə” (“Cətinlikdən sonra sevinc”) əsərləri ilə ərəb ədəbiyyatı ta-rixinə maraqlı antologiyalar müəllifi kimi daxil olmuşdur. Orada verilən atalar sözləri və şeir parçaları həyatın müxtəlif sahələrini əks etdirir. Bu da bir növ ərəb bədii nəsrinin ustadlarından olan əl-Cahizin hekayətlərində qabarıq nəzərə çarpan pərakəndə kompozisiyasını xatırladır. Buna baxmayaraq, Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri “ədəb” janrında yaradılan nümunələr arasında öz orijinal ifadə tərzilə seçilir.

Ət-Tənuxi əsərinə daxil etdiyi hekayətləri belə mənalandırır:

“Adi söhbət zamanı insanların mənə danışdıqları bu əhvalatların mövzusu çox müxtəlifdir. Onları söyləyənlər öz dinləyicilərini əlləməliklə həddindən artıq yormamaq üçün hekayəti başqa bir maraqlı mövzu ilə davam etdirirlər. Söyləyicilər hər bir mövzunu müsahiblərinin zövqünə uyğun, söhbətin hansı yönündə getməsindən asılı olaraq təqdim edirdilər. Mən

¹ Margoliot D.S. at Tewarikh of Abu Ali al-Muhassin at Tanukht, L.1921-1922, s. 98

² Z.M. Bünyadov Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Pedaqogika, 2004, s. 225-230.

onların dediklərini diqqətlə dinləyirdim, sonra isə vəziyyətə müvafiq onlardan faydalanırdım”.¹

Ət-Tənuxi digər folklor nümunələrini toplayanlardan fərqli olaraq öz sələfləri əl-Cahiz və “ədəb” janrında yazan başqa yaradıcıların yolunu davam etdirir və müxtəlif üsullarla oxucunu əhvalatların doğruluğuna inandırmağa çalışır. Müəllif öz əsərində etibarlı mənbələrə söykənir. Onun təsvir etdiyi obrazlar: xəlifələr, əmirilər, vəzirlər, qazilər, tacirlər, şairlər, alimlər və s. kimi tarixi və rəsmi şəxslər olduqları üçün bu etibarlılığı daha da şərtləndirir.²

“Nişvar əl-muhadara” toplusunda əks olunan mövzuları qruplaşdırmaq istəsək, o zaman orta əsr ərəb-müsəlman dövlətində xəlifələr, əmirilər, vəzirlər, katiblər, tacirlər və s. kimi səxavətli insanlarla yanaşı, xəsisləri, yalançıları, ikiüzlüləri, dələduzları, çuğulları düşündürən məsələlərdən söhbət açılan uzun bir siyahı tərtib olunardı. Odur ki, Ət-Tənuxinin bu toplusuna daxil olan irihəcmli hekayətlərin əksəriyyətinin bir neçə mövzunu özündə ehtiva etdiyini nəzərə alaraq onu ümumi şəkildə işıqlandırmağa imkan verən və qabarıq nəzərə çarpan əsas ideyaya bağlı olanların üzərində dayanmağı lazım bildik. Toplunun quruluşu heç bir ciddi mövzu gözlənilmədən, nizamsız şəkildə düzülmüş müxtəlif mövzuların bədii inikasını tapdığı və orta əsrlər gerçəkliyində ictimai və fərdi həyatın bir çox sahələrinə aid ol-duğu üçün onları şərti olaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Xəlifələrə aid hekayətlər; 2. Əmirilərə aid hekayətlər; 3. Vəzirlər barədə hekayətlər; 4. Qazilər və fəqihlər barədə hekayətlər; 5. Türklər barədə hekayətlər; 6. Tacirlərə, sənətkarlara, həkimlərə aid hekayətlər; 7. Möhkəm iradəli insanlar və Azərbaycana aid hekayətlər; 8. Bədxərclərə aid hekayətlər; 9. Bədəvilər, dələduzlar, oğrular və görücülər haqqında hekayətlər; 10. Şairlər barədə hekayətlər; 11. Həkimlərə və müalicəyə, dərmanlara və ovsunlamaya aid hekayətlər.

Qeyd edək ki, adı çəkilən bu hekayətlər dissertasiya işində geniş işıqlandırılmışdır. Lakin, vətənimizlə bağlı olan “Möhkəm iradəli insanlar və Azərbaycana aid hekayətlər”də yadellilərin basqınları dövründə Azərbaycan xalqının məruz qaldığı məhrumiyyət, çəkdiyi məşəqqətlər və müxtəlif

¹ عبود الشالجي "نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة". جلد-1. بيروت 1971-1973. ص. 8.

² عبود الشالجي "نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة". جلد-3. بيروت 1973 - 1971. ص 10-36.

işğalçıların zülmünə qarşı onların qəhrəmanlıq mübarizəsinə diqqət yetirmək məqsəduyğun olardı.

Bu hadisə ərəblərin görünür, Xəzər dənizinin Şimal sahillərindəki Həməzn qalasını mühasirədə saxladıkları zaman baş vermişdi. Xilafətin qoşun başçısı Mərvan ordusuna müraciət edərək demişdir ki, bu qalaya ilk daxil olana 1000 dinar mükafat veriləcək. Bundan əlavə, qalanın ən gözəl qadınını kənim kimi götürə bilər. Ət-Tənuxi adlı ərəb əsgəri bu tapşırığı uğurla yerinə yetirmiş, Mərvan onu yanına çağıraraq, verdiyi vədə əməl etmişdi. Yalnız, kənim seçimini isə onun öz öhdəsinə buraxmışdı. O, gözəl Azərbaycan qızını seçəndə, kənim qəflətən əsgərin bıçağını çıxarmış, onun başını kəsmiş, özünü isə yargandan atmışdı. O, qayaya dəyib, həlak olmuşdu. Bu əsərdə Azərbaycan qadınının bu cür təsvir edilməsi heç də, təsadüfi hal deyil.

Tariximizə nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycan qadını torpaqlarımıza və milli ləyaqətimizə qarşı yönəlmiş təcavüzlərə mərdliklə və namusla mübarizə aparmışdılar. Bunlardan, qadın hökmdarımız Azərbaycan ərazisində, Araz çayının Şimalında yerləşən Massaget çarlığına hökmdarlıq edən Tomrisin, ona qarşı məkirli məqsədinə və oğlunun ölümünə səbəb olan Əhəməni hökmdarı Kirə qarşı göstərdiyi qəhrəmanlıq hekayələrini; Şərqdə ilk diplomat qadın olan Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin anası, həmin dövrdə kiçik Ağqoyunlu dövləti, Osmanlı Türkiyəsi və Qaraqoyunlu kimi iki qüvvətli rəqib arasında müstəqilliyini saxlayan Sara Xatunu; xalq qəhrəmanı Koroğlunun sədaqətli ömür yoldaşı ilə yanaşı, onun silahdaşı olaraq, öz ağılı, tədbiri, məsləhəti ilə bütün igidlərin rəğbətini qazanmış, hər hansı hadisə baş verdikdə öz ağılı, namusu ilə bütün çətinliklərin öhdəsindən mərdliklə gəlməyi bacaran həyat yoldaşı Nigarı; daha bir xalq qəhrəmanımız olan Qaçaq Nəbinin ilk döyüş yoldaşı, onunla birlikdə meşələrə qaçaraq bütün çətinlikləri və mübarizələri qorxmadan silahdaşı ilə bərabər dəf edə bilən və sədaqətli həyat yoldaşı Həcəri və minlərlə belə qəhrəman və namus adını ləyaqətlə daşıyan Azərbaycan qadınlarını misal göstərmək olar. Bütün bu məlumatlara əsaslanaraq qeyd etmək istəyirik ki, Xilafət dövründə satılan minlərlə azyaşlı qız uşaqlarının və gəlinlərin taleyi çox acınacaqlı olmuşdu. Onlarla əxlaqsız davranışların nəticəsində, yuxarıda qeyd olunan hekayətdəki kənim kimi, onlar öz namuslarını qorumaq üçün, qəhrəmanlıq göstərir, bəziləri isə aciz qalaraq intihar edirdilər. Məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz ərəb müəllifinin yazdığı bu hekayət Azərbaycan xalqının qız və gəlinlərinin namuslu olmalarına bir daha sübutdur.

Vətənimizlə bağlı hekayətdə, müəllif Azərbaycanın mərd oğlu Babəkin ölüm səhnəsini də canlandırmışdır. Bu hekayətlərlə tanış olduqca Azərbaycanın tarix boyu qəhrəmanlar məskəni olması bir daha təsdiqlənir. Ərəb müəlliflərinin bəzilərinin öz milli təəssübkeşliklərindən əl çəkərək Azərbaycan qəhrəmanlarının mərdliyini öz əsərlərində təsvir etmələri tarixi faktlardandır.

Üçüncü fəslin **ikinci** bölümü **“Əsərin obrazlar aləmi”** adlanır. Bu bölümə əsərdəki obrazlar və onların həyat tərzlərindən bəhs olunur.

Orta yüzilliklər gerçəkliyində ictimai və fərdi həyatın əksər sahələrini əhatə edən Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri ilə tanış olduqda ərəb-müsəlman imperiyasında xəlifələr, əmirilər, vəzirlər, qazilər, fəqihlər və şairlərlə yanaşı, muzzdlu hərbcilər, bədəvilər, həkimlər, fəhlələr, tacirlər və s. bir sözlə, cəmiyyətin, demək olar ki, əksər üzvlərinin nümayəndələrinin müxtəlif obrazlarının yaradıldığının şahidi oluruq. Bu da ondan irəli gəlir ki, müəllif əsərə daxil olan hekayətlərin əksəriyyətini müasirlərinin, qohumlarının və yaxud hadisələri öz gözləri ilə görənlərin dilindən yazıya almışdır. Doğrudur, Ət-Tənuxinin əsərləri ilə folklor nümunələri arasında bənzərlik, yaxınlıq hiss olunur. Lakin müəllif əhvalatlarında adı çəkilən şəxslərin əhval-ruhiyyəindən, onların yaşam tərzindən söz açır, real həyat hadisələrinin gedişini, onun məğzinin real səbəblərinin aşkara çıxarılmasına diqqət yetirir, obrazın davranışının sosial çalarlarını, hekayətlərdəki süjetlərin hər birini öz ruhunda təsvir edir. Başqa sözlə, obrazların psixoloji durumu müəllifin diqqətindən heç vaxt yayınmır. Ət-Tənuxi qəhrəmanların obrazını yaradarkən onları zamanəsinin, dövrünün emosional, təsirli və ifadəli dili ilə danışdırmağa nail olmağa çalışmışdır.

Əsərdəki personajlar arasında digər yüksək rütbəli dövlət məmurlarının adları ilə yanaşı, xəlifə əl-Mənsurdan (x/d. 754-775) Ət-Taiyə (x/d. 974-991) qədər bütün xəlifələrin adlarına rast gəlmək mümkündür. Mənşəyini tarixi həqiqətlərdən götürmüş olsa belə, quruluşundan, hadisələrin cərəyanından aydın görünür ki, bu əhvalatlar Ət-Tənuxinin zamanında xalqın yaradıcılıq süzgəcindən keçirilmiş, bədii boyalar almış, dolğun məzmunlu, gözəl süjetli, gərgin konfliktli ədəbi əsər dərəcəsinə yüksəlmişdir.

Məlum olduğu kimi, şahidlərin dəqiq göstərilməsi ənənəsi Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s) barədəki hədislərin toplanması və yazıya alınması zamanından başlanır. Ət-Tənuxi də bu ənənəyə sadıq qalaraq əsərinə daxil

etdiyi hekayətlərdə şahidlərin adlarını olduğu kimi göstərmişdir. Bu da, sözsüz, hekayətlərin daha inandırıcı olmasını təmin etmişdir. Çünki hər bir hədis iki hissədən – məlumatı ehtiva edən mətndən və onu nəsilədən-nəslə, bir-birinə ötürən şəxslərin adlarının xatırlandığı bölmədən ibarət olurdu”.

Bütün bunlar aydın göstərir ki, VIII-X yüzilliklərdə “Nişvar əl-muhadara”nın əsasını təşkil edən hekayətlər barədə xalq arasında xeyli nağıllar yayılmışdır. Bu hekayətlər Ət-Tənuxinin yuxarıda sözügedən əsərinin yarınmasına zəmin yaratması şübhə doğurmur.

Əsərin ideya mündəricəsi barədə Avropa alimləri D.S.Morqolius, sovet-rus şərqşünası İ.M.Filştinski, İraq filoloqları Abbud əş-Səlcı və Bədri Məhəmməd Fəhd qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Müəllif əsərin ön sözündə qeyd etdiyinə görə, bu topluda 220-yə qədər tarixi şəxsiyyətlər haqqında əhvalatlar və hekayətlərdən söz açılır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əsərdə tarixi şəxsiyyətlər olan xəlifələrin, əmirlərin və vəzirlərin özəl həyatları, dünyagörüşləri, dövləti idarə üsulları haqqında digər qaynaqlarda rast gəlinməyən, çox maraqlı əhvalat və hekayətlər öz əksini tapmışdır. Onların siyasi və şəxsi taleləri çox az istisnalar nəzərə alınmazsa, demək olar ki, eynidir. Ərəb-müsəlman imperiyasının dini və dünyəvi başçısı olaraq xəlifə əl-Mütəddid öz yüksək insani keyfiyyətləri, qənaətçiliyi və sabitliyə nail olmuş dövlət xadimi kimi xarakterizə olunur. Bununla belə, əl-Mütəddid bəzzazla bağlı hekayətdə¹ şərab məclisindən çıxıb, saxtakarlıq nümayiş etdirərək qəzəblənməsi, ikili həyat sürməsi digər xəlifələr üçün də yetərlidir. Onlar da təbəələrinə qarşı olduqca qəddar davranırdılar, külli miqdarda rüşvət müqabilində məmurları yüksək dövlət vəzifələrinə təyin edirdilər².

Mərkəzin hakim dairələri kimi, əyalət başçıları da təbəələrinə təsir-lərini gücləndirmək məqsədilə təcübəli və qızgın nətiqlərin çıxışlarından faydalanmağa çalışırdılar. Xətiblər xalqı məscidlərə toplayaraq oxuduqları möizələrində xalqı səbrli olmağa və nəfslərini saxlamağa çağırırdılar. Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara” əsərində Həmdanilər sülaləsinin üzvlərinin, xüsusən də məşhur Seyf əd-Daulənin adı tez-tez çəkilir.

Ət-Tənuxinin hekayətlərində təsvir olunan özbaşınalıq, zorakılıq, zülm və istibdadın səviyyəsi müasir meyarlarla müqayisədə onun olduqca

¹ عبود الشالحي "نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة". جلد-1. بيروت 1971-1973. ص 325

² عبود الشالحي "نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة". جلد-1. بيروت 1971-1973. ص 333

dəhşətli olduğu üzə çıxır. Hökmdarlar onlara münasib olmayan şəxsləri öz şiltaqlıqlarına görə açıq-aydın şərdən, təhdiddən, işgəncədən istifadə etməklə cəzalandırırdılar. Yazıçı ədalətli hökmdar, xəlifə, ictimai bərabərlik, qadın zəkasının kəsərliliyi və isməti, vətənpərvərlik, əməyə hörmət və sairə kimi ciddi məsələlərə toxunaraq, onu daha çox düşündürən cəmiyyətə ədəb və əxlaq maraqlı hekayətlər və yadda qalan rəvayətlərlə tərənnüm etmişdir.

Nəticədə aydın olur ki, orta yüzilliklərdə ərəb-müsəlman mədəniyyətinin inkişafı sayəsində meydana çıxan “ədəb” janrının geniş vüsət alması Xilafətdəki ictimai-siyasi şəraitlə bağlı olmuş, Əməvilər sülaləsinin (661-750) hakimiyyətə gəlişi ictimai-siyasi vəziyyətin daha da gərginləşməsinin əsas səbəblərindən biri olmuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq, həm Əməvilər, həm də Abbasilər hakimiyyəti dövründə ərəb-müsəlman mədəniyyəti böyük inkişaf yolu keçmişdir. Orta yüzilliklər ərəb ədəbiyyatında çox geniş yayılmış “ədəb” janrı Xilafət dövrünün ideya-estetik qaynaqları ilə öz inkişafına başlamışdır. Bu janrın tədqiqi hər bir oxucu üçün orta əsrdə yaşayan insanların (xüsusən ərəblərin) həyat tərz, davranış qaydaları və ədəb etikətinin öyrənilməsi deməkdir. Araşdırmalar zamanı aydın oldu ki, “ədəb” janrının bir sıra görkəmli nümayəndələri olmuşlar. Əbu Əli əl-Muhəssin ət-Tənuxi də, bu sənətkarlardan olub, hər bir əhvalat və hekayəti özünə xas olan üslubda qələmə alaraq, yüksək yaradıcılıq imkanlarını ortaya çıxarmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhədara və əxbər əl-muzəkəra” əsərində hekayətlərin bəziləri ət-Tənuxinin həyat və mühiti ilə əlaqəlidir. Bu da müəllifə hadisələri real şəkildə təsvir etməyə işıq yolu açmışdır.

Ümumiyyətlə, ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhədara və əxbər əl-muzəkəra” əsərini orta yüzilliklər ərəb tarixinin bədii salnaməsi adlandırmaq olar. Bu baxımdan, onun müəllifi də dünya mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutan sənətkarlardandır.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı iddiaçının aşağıdakı məqalə və tezisləri çap olunmuşdur:

1. Ərəb ədəbiyyatında “Ədəb janrı” AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu şərq filologiyası məsələləri (beşinci buraxılış) ” Bakı Çap Evi, Bakı, 2010, s. 111-120.

2. Orta əsr ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında bəzi mülahizələr. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq institutu şərq filologiyası məsələləri (altıncı buraxılış). Bakı: Bakı Çap Evi, 2012, s. 128-142.

3. Əbu Əli Əl-Muhassin Ət-Tənuxi yaradıcılığının əsas ideya-bədii məzmunu və forma-janr xüsusiyyətlər. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu filologiya məsələləri, № 3, Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 680-687.

4. Xilafətdə ictimai-siyasi şərait və onun ərəb-mədəniyyətinə təsiri. BDU. Dil və ədəbiyyat beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 1(77) Bakı, 2011, s. 263-266.

5. Əbu Əli Əl-Muhassin Ət-Tənuxinin “Maraqlı mühazirələr və yaddaqalan rəvayətlər” toplusu. BDU. Dil və ədəbiyyat beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 2(82) Bakı, 2012, s. 187-191.

6. Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxinin “Nişvar əl-Muhadara və əxbər əl-Muzəkəra” əsərinin bədii-struktur özəllikləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Elmi araşdırmalar”ı (elmi-nəzəri məqalələr toplusu) IX buraxılış. Bakı 2012, s. 47-55.

7. “Ədəb janrı”nın İslam dinində rolu. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi BDU Azərbaycan görkəmli şərqşünas alimi, əməkdar elm xadimi, professor Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərq filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları Bakı, 2011, s. 211-213.

8. Orta əsr ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyəti. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmalar İnstitutu, və Babeş-Bolyai Universiteti ”Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri” Beynəlxalq elmi konfrans 01-02 iyun, Bakı-2011, s. 223-224.

9. Ərəb ədəbiyyatında “ədəb” janrının ideya-estetik qaynaqları. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Z.M.Bünyadov adına

Şərqşünaslıq İnstitutu Azərbaycan Şərqşünaslıq Elminin İnkişaf Yolları. Akademik Vəsim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları 27-28 iyun, Bakı-2013, s. 466-468.

10. Особенности Этического Жанра в Арабской Литературе. Казахский Национальный Университет имени Ал-Фараби Хабаршы Вестник. Серия востоковедения. № 3(56) 2011, с. 73-76.

11. فن الادب العربي . المجلة العرقية للغات. مجلة علمية محكمة نصف سنوية. تعنى .
بدراسات اللغات والترجمة و الاداب تستضيفها كمية اللغات – جامعة بغداد. لسنة ٢٠١٤ .

Каримова Ханумзар Али

**Жанр «адаб» в средневековой арабской литературе
(на основе произведения «Нишвар аль-мухадара ва ахбар аль-музакара» Абу Али аль-Мухассина ат-Танухи)**

РЕЗЮМЕ

В диссертации на основе произведения Абу Али аль-Мухассина ат-Танухи «Нишвар аль-мухадара ва ахбар аль-музакара» («Интересные лекции и запоминающиеся истории») исследуется характерный для арабской средневековой литературы жанр «адаб». Широкое распространение жанра «адаб», появившегося на фоне развития арабо-мусульманской культуры в средние века, связано с общественно-политическими условиями в халифате.

Первыми авторами жанра «адаб» были такие литераторы как Абд ал-Хамид, Абдулла ибн аль-Мукаффа, а также основоположники арабской прозы аль-Джахиз, Абу-ль-Фарадж аль-Исфахани, ибн Кутейба Динавари, Абу Хайян ат-Таухиди, известные своими выдающимися произведениями в этом жанре.

Многотомный труд «Нишвар аль-мухадара ва ахбар аль-музакара», представленная ат-Танухи в жанре «адаб», принесла ему большую популярность. В этом произведении он смог создать оригинальные рассказы, сохранив традиции жанра. «Нишвар аль-мухадара ва ахбар аль-музакара» - рассказы, состоящие из коротких анекдотов и занимательных историй, известных среди городского населения халифата.

Предводитель движения хуррамитов, славный сын азербайджанского народа, отдавший жизнь за спасение наших земель от иноземных захватчиков, Бабек в сборнике «Нишвар ал-мухадара ва ахбар ал-музакара», представляет героический образ - обобщенный характер азербайджанского народа.

Произведение Абу Али аль-Мухассина ат-Танухи «Нишвар аль-мухадара ва ахбар аль-музакара» - один из выдающихся письменных памятников общемусульманской культуры можно считать литературным шедевром средневековой арабской литературы.

Khanimzar Ali Karimova

The Adab Genre in the Middle Ages (on the basis of “Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara”, the work by Abu Ali al-Muhassin at-Tanukhi)

SUMMARY

The dissertation deals with the adab genre in the Arabic literature and “Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara” (“Interesting lectures and memorable versions”), the work by Abu Ali al-Muhassin at-Tanukhi in the Middle Ages. The “adab” genre appeared thanks to development of the Arabic-Moslem culture in the Middle Ages and becoming popular was connected with the social political environment in Caliphate.

Such literati as Abd al-Hamid, Abdullah ibn al-Muqaffa, al-Jahiz - the founder of the Arabic prose, Abul-Faraj al-Isfahani, Ibn Guteyba Dinavari, Abu Hayyan at-Tauhidi who had won own places in the Arabic literature were the first authors of the “adab” genre.

The writer’s famous book “Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara” caused his more popularity. “Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara” covers popular stories consisting of little anecdotes and amazing events. He preserving the tradition of “adab” genre in the Arabic literature created his original stories in that work. “Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara”, the work of which is our main research object has got a particular character.

In the dissertation the elucidation of Babek’s heroic image who was the brave son of Azerbaijan, head of Khurramdins’ movement and gave his life as a sacrifice for salvation of his country from invaders presented in the anthology of “Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara” is urgent from point of view of another obvious evidence for our hearth which is considered Motherland of “courageous sons”.

At-Tanukhi’s work “Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara” which occupies a particular place in history of the world culture may be called artistic annals of the Arabic history in the Middle Ages.

На правах рукописи

ХАНУМЗАР АЛИ кызы КАРИМОВА

**ЖАНР «АДАБ» В СРЕДНЕВЕКОВОЙ
АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

**(на основе произведения «Нишвар аль-мухадара ва ахбар
аль-музакара» Абу Али аль-Мухассина ат-Танухи)**

5718.01 – Мировая литература
(арабская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2014